

УДК [94+069+930.253](477)"1941/1944"

Т. М. ПОГОРІЛА*

**ПЕРЕДСМЕРТНІ ЛИСТИ ТА ЗАПИСКИ
ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДОВОГО ЗІБРАННЯ
МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ
“НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 РОКІВ”**

Аналіз передсмертних листів і записок періоду Великої Вітчизняної війни, які несуть на собі особливе смислове навантаження, містять інформацію про події і є одночасно заповідями людей, що їх писали (за матеріалами епістолярної колекції Меморіального комплексу); наведені приклади використання їх в експозиції музею.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна; Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років; музейна колекція; передсмертні листи та записки.

Серед значної кількості документальних джерел, які зберігаються у фондах Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”, особливе місце посідають листи воєнного часу. Епістолярна колекція Меморіалу, що формувалася протягом багатьох років, налічує понад 8 тисяч одиниць і є однією з найбільших в Україні. Нащадки учасників війни ще й донині передають нам на довічне державне зберігання листи своїх рідних і близьких. Епістолярій широко представлений в експозиції музею, репрезентувався на численних реліквійних виставках, використовується під час проведення науково-просвітницьких заходів, є предметом досліджень для науковців музею.

Музейна епістолярна спадщина, яку складають листи як видатних осіб, так і рядових бійців, допомагає не лише доторкнутися до героїчних і трагічних сторінок подій війни, досліджуваних істориками, а й відчувати подих часу, мить того чи іншого епізоду, психологічний фон подій, ментальність особистості. Листи суттєво доповнюють офіційні документи і досить виразно й об’єктивно характеризують окремі факти, епізоди й події реального життя.

Останнім часом науковцями ведеться джерелознавчий аналіз приватної кореспонденції¹. Співробітниками Меморіального комплексу та-

* *Погоріла Тетяна Михайлівна* – старший науковий співробітник Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”.

кож підготовлено чимало робіт за різноманітними тематичними напрямками. Це й огляд фондової колекції за окремими роками та бойовими операціями, дослідження певних проблем, створення науково-довідкових видань тощо.

Метою цієї статті є дослідження певної частини фондової колекції, проте для запропонованої довідки вибрані лише передсмертні листи та записки, у яких відбилася незвичайна доля людини на війні, її свідомість та індивідуальна поведінка, жертвовність і звитяга, особисте ставлення до подій, свідком або учасником яких вона стала. Такі документи є рідкісними і цінними музейними предметами, що мають повне право вважатися раритетами. Вони написані в надзвичайних умовах не просто воєнного часу, а в екстремальній ситуації, на межі життя та смерті².

У фондовій колекції музею таких документів обмаль. Для цієї довідки відібрано десять епістолярій, написаних різними особами, що мають свій підхід до оцінки подій. При ознайомленні з листами виявлено, що авторами цих передсмертних послань є офіцери й солдати Червоної армії, учасники підпільного та партизанського руху, остарбайтер. Це люди різного віку, соціального статусу, статі, духовних спрямувань.

Датуються передсмертні листи і записки здебільшого періодом від 1941 до 1944 років. Абсолютна більшість їх написана російською мовою, і це цілком зрозуміло, адже, окрім усіх об'єктивних та суб'єктивних чинників, російська була офіційною мовою. Однак трапляються й такі, що написані українською. За формою – переважно “листи – трикутники”, проте окремі послання дійшли у вигляді записок, написаних на клаптиках паперу.

Пожовтілі, потерті, іноді й зовсім застарілі аркуші паперу, вони списані чорнилом або олівцем. Різні люди, різні стилі написання листів, різні почерки й рівень грамотності. Іноді в листі лише кілька рядків, але за ними – і гіркі втрати, і ненависть до ворога, і беззаперечна віра в перемогу. Багато років тому вони були не один раз читані-перечитані, облиті сльозами й такі довгоочікувані. Та й з плином часу інтерес до них не згасає, а біль не вщухає.

Отже, вчитаймося в рядки на потертих, пожовклих аркушах найтрагічніших документів воєнного часу.

Своєрідним повідомленням про загибель став передсмертний лист молодшого лейтенанта Івана Пимоновича Баранника, командира взводу 339-го окремого артилерійського дивізіону 147-ї стрілецької дивізії 6-ї армії Південно-Західного фронту, учасника оборони Києва. У серпні 1941 року в останньому бою поблизу с. Білогородка, розуміючи безвихідь становища, він власноруч написав сповіщення про свою загибель:

“Сповідання такого. Я Іван Пимонович. Можна вважати в живих не має, убитий під Києвом у 41 р. під час наступу”³.

Документ було знайдено місцевими мешканцями і з припискою “Адреса взята у мертвого і надіслана вам” передано родині лише в 1943 році, після визволення Київщини від фашистських загарбників. Тривалий час дбайливо зберігався серед матеріалів особистого архіву Іларіона Федоровича Євдокимова, дослідника оборони Києва, згодом посів гідне місце в експозиції залу, що розповідає про героїчну оборону столиці України⁴.

Стислістю, теплотою і зворушливістю вирізняється послання іншого офіцера – лейтенанта Якова Яковича Зеленського до дружини Тетяни і трирічної доньки Тамари, що мешкали в Києві. На початку війни Яків Якович перебував у розпорядженні начальника Київського піхотного училища в Кам’янець-Подільській області. Звідси 22 червня 1941 року надіслав додому поштовою картку. Це була перша й остання звістка.

“Що відбувається, вам уже відомо, – пише Яків Якович, – бережи нашу донечку, можливо, я вас більше не побачу”⁵.

3 липня 1941 року Я.Я.Зеленський вважався зниклим безвісти. Лише в 1943 році, після визволення Києва, його дружині Тетяні Зеленській було передано записку з повідомленням, що її чоловік помер 7 листопада 1941 року в гітлерівському шталазі № 319 польського міста Хелм. Записка була написана на зворотному боці фотографії маленької доньки, яку Яків Якович зберігав до останнього дня свого життя⁶.

Не подивує той факт, що чоловіки, які мали родини, насамперед думали про них. Безперечно, воїни йшли на бій за Батьківщину, за рідний дім і близьких, проте передусім намагалися врятувати своїх дітей.

Певним чином можна вважати передсмертним і лист Івана Сидоровича Гетьманцева, написаний синові Славі. У перші дні війни викладач Бабайківського зоотехнікуму (Царичанський район Дніпропетровської області) І.С.Гетьманцев призваний на Чорноморський флот. Сержант, командир відділення розвідників, учасник оборони Севастополя у складі 364-ї зенітної батареї 61-го зенітного артилерійського полку ППО Чорноморського флоту⁷.

22 червня 1942 року І. С. Гетьманцев написав листа, котрий став для шестирічного сина батьківським заповітом, у якому і щире зізнання в любові до сина, і настанова Славкові любити маму, Батьківщину, берегти загальнолюдські цінності.

“Коли ж, любий Славо, моя доля мене зрадить і мені доведеться загинути в боях за Вітчизну, то хай тобі цей лист буде моїм останнім словом. Коли одержиш його, зберігай, як пам’ять про батька, що любив тебе над усе на світі. Що може бути дорожче на світі для батька, ніж єдиний син та ще такий хороший і слухняний, як ти у мене, Славочка! – пише Іван Сидорович. – Рости, сину, не знаючи горя, хай тебе обіймає радість. Не бійся труднощів, будь настирливий і послідовний.

<...> Будь, Слава, чесним, благородним, поважай людей, вони тобі будуть платити цим же <...>. Люби, сину, свою Батьківщину, бо вона тобі друга мати. Не шкодує сил для неї. А люблячого сина мати завжди любитиме <...> Люби, сину, маму. Як виростеш, турбуйся за неї. Я та вона тобі найрідніші, найближчі”⁸.

Сержант І. С. Гетьманцев вважається зниклим безвісти в останні дні оборони Севастополя – 3 липня 1942 року.

Ще один лист – і ще одна людська трагедія. Схожа довоєнна біографія з Іваном Сидоровичем Гетьманцевим і у Григорія Кузьмовича Антоненка. До війни – вчитель хімії та директор семирічної школи с. Потоки на Вінниччині. Був залишений для організації підпільної та партизанської боротьби. До 1944 року – розвідник у партизанських загонах, що діяли на території Вінницької та Житомирської областей. 3 березня 1944 року – в лавах Червоної армії. Рядовий, розвідник 705-го стрілецького полку 121-ї стрілецької дивізії 67-го стрілецького корпусу 38-ї армії 1-го Українського фронту. Брав участь у Проскурівсько-Чернівецькій операції. Під час виконання бойового завдання стався вибух, унаслідок якого Г. Антоненка було тяжко поранено. Перебуваючи у шпиталі, 27 квітня 1944 року Григорій Кузьмович написав передсмертного листа, заповіт дружині Фаїні Леонтіївні, яка залишилася з двома маленькими донечками:

“Фаню, коли мені судилась доля, якій солдат дивиться в очі, мій заповіт і прохання тобі: перше – дай освіту Раюсі, ну, зрозуміло, й Тамілі; друге – відвідай з дітьми після війни мою могилу один раз; третє – збережи для дітей мій образ (фото); четверте – бережи в серці про мене пам’ять, як про вірного товариша життя”⁹.

11 липня 1944 року Г. К. Антоненко помер від ран у шпиталі. Разом із трьома товаришами похований на околиці міста Тернополя. Усе своє життя Раїса Григорівна (старша донька Г. К. Антоненка) присвятила пошуку могили батька. Лише через 33 роки їй вдалося розшукати могилу на подвір’ї в людини, що була під час війни в лавах ОУН-УПА. На запитання, чому цей чоловік береже могилу воїнів-червоноармійців, він відповів, що на землі люди – вороги, а перед Богом усі люди рівні, і кожен відповідь за свої добрі й грішні справи¹⁰.

З думкою про жаданих і рідних, з болем за їхні страждання, заподіяні війною, з надією на зустріч воював солдат, намагаючись залишитися живим, а в хвилину безвиході віддати найдорожче – своє життя.

Наочним свідченням звитяги і жертвовності радянських воїнів є передсмертна записка рядового Михайла Семеновича Чикілевського, датована 1943 роком. Записку написано перед форсуванням Дніпра в районі м. Києва. У ній зазначається: “У районі Києва. 1943 р. Підрозділ солдатів у кількості 18 чоловік. Я сам – уродженець Чернігівської обл. Менського р-ну с. Степанівка Чикілевський Михайло Семенович.

Прощайте, товариші. Вмираємо за нашу любиму Радянську Батьківщину – Союз Радянських Соціалістичних Республік. Пишу це перед форсуванням Дніпра”¹¹.

Знайдено записку в 1963 році у пляшці на березі Дніпра біля міста Запоріжжя. На жаль, біографічних відомостей про М. С. Чикілевського немає.

І все-таки у безкомпромісній боротьбі головною внутрішньою рушійною силою для солдата як людини залишалося особисте. Не загальні фрази про високі ідеали, а конкретні спогади про близьких, домівку стали найвагомішим стимулом у подоланні фронтових доріг.

Своєрідним “криком душі” людини, яка бачила смерть, є лист рядового Павла Михайловича Смакоти, стрільця 835-го стрілецького полку 237-ї стрілецької Пирятинської дивізії 40-ї армії 1-го Українського фронту до дружини та батька (адресований: Полтавська обл., Яготинський р-н, с. Лозовий Яр), датований 05.11.1943 року. До війни П. М. Смакота працював інженером контактного зварювання Харківського будинку техніки. 23 червня 1941 року був призваний до лав Червоної армії. Воював у складі Південно-Західного фронту, потрапив у оточення. Так сталося, що залишився на окупованій території, проживав у Харкові, наприкінці 1942 року переїхав до рідного села Лозовий Яр Яготинського району Полтавської (нині Київської) області, де проживав разом із батьками. Удруге Павло Михайлович був мобілізований польовим військкоматом 40-ї армії під час визволення с. Лозовий Яр у вересні 1943 року. Учасник битви за Дніпро та Київської наступальної операції. 8 листопада 1943 року загинув біля с. Канада (нині немає) Ржищівського району Київської області¹².

У листі, написаному за три дні до загибелі, 5 листопада 1943 року, звертаючись поіменно до всієї родини, він пише:

“...Сила тримає мене тут і стає звичкою боятися, тремтіти, як у лихоманці, від усього того, що робиться навколо мене. Я не хочу писати Вам про це нещастя, нехай ви будете щасливими і спокійними. <...> Боже, Боже, моя рідненька мати, чому ти мені не дала й трохи щастя. Тату! Для чого Ви мене виростили і пустили в люди, для незрозумілого життя та на муку? <...> Мільйони людей! Найдіть і віддайте заслужену кару ворогові”¹³.

Це був останній лист. Більше жодного повідомлення, жодної звістки про його долю родина не отримала.

Треба зазначити, що авторами передсмертних послань є не лише офіцери й солдати Червоної армії, а й учасники підпільного та партизанського руху в Україні.

Трагічно сприймається передсмертний лист Олекси Олексійовича Борканюка, одного з організаторів підпільного партизанського руху на території Закарпаття, до рідних, що датується 03.10.1942 року. На-

передодні війни О.О.Борканюк працював на керівних посадах у ЦК Міжнародної організації допомоги борцям революції. Від червня 1941 року – армійський політпрацівник на Західному фронті. Невдовзі відкликаний до Москви, де отримав завдання створити оперативний керівний центр для організаторів радянського підпільно-партизанського руху на території Закарпаття та Угорщини. У вересні 1941 року на чолі групи партійних працівників Олекса Олексійович десантувався в район Карпат. За допомогою місцевого населення було встановлено дислокацію окупаційних військових частин; кількість військових ешелонів, що рухалися залізницею за маршрутом Рахів – Ясиня – Станіслав; встановлена система таємної охорони залізничних споруд. Однак у лютому 1942 року О.О.Борканюка заарештовано. Вісім місяців перебував у гестапівській в'язниці м.Будапешта¹⁴. Звідти пише до рідних передсмертного листа, у якому – сповідь перед рідними про чесне, віддане народу життя, і віра в те, що “історія не замовчить” правди, що “перемога буде наша”.

“Воєнний суд відсудив мене на смерть; помилювання мені не дали. Сьогодні мене повісять. Якщо я дечим скривдив Вас у житті – прошу вибачити мене... Я невинний! Я, як воїн Червоної армії, повинен був виконувати військовий наказ... Про суд нічого не можу вам писати. Надіюсь, що історія не замовчить і колись правда вийде на Боже світло. Вмираю на 41-му році віку... Все життя я був чесним, відданим народу, ніколи не мав у думці особисту користь. І таким іду на смерть. Вірю, що наше діло справедливе, і перемога буде наша...”¹⁵.

Страчений О. О. Борканюк 3 жовтня 1942 року угорською контррозвідкою. 8 вересня 1965 року йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Сповнені трагізмом слова передсмертного листа із в'язниці до матері двадцятидворічної Груні Романової, члена підпільної молодіжної групи в місті Кривий Ріг на Дніпропетровщині. Працюючи в копальні, організувала акції саботажу, диверсії, допомагала в організації групової втечі радянських військовополонених із дулагу № 162 у Жовтневому районі міста¹⁶. У листі дівчина пише:

“Мамо, ти не засмучуйся, якщо Бог дасть жити, то буду ще жити, від смерті не втечеш. Прощай, мамо, і пробач свою доньку, що не змогла залишитися в живих...”¹⁷.

Загинула Г. Романова у стінах гестапо у вересні 1943 року, так і не зустрівшись з рідною матір'ю.

Привертає увагу і передсмертна записка підлітка Віті Хоменка, зв'язківця, розвідника Миколаївського антифашистського підпілля. Віктор здійснював збір розвідінформації, працюючи офіціантом в офіцерській їдальні-казино “OST”. У липні 1942 року разом з однолітком Шуурою Кобер дістав найвідповідальніше завдання: вирушити з таємною

інформацією за маршрутом Миколаїв – Ворошиловград – лінія фронту. Виконуючи спецзавдання, у червні 1942 року хлопці перейшли лінію фронту й, подолавши різні перешкоди, прибули до Москви в УШПР з цінною розвідінформацією. Після закінчення спецкурсів у жовтні 1942 року був десантований у район Миколаєва, а в листопаді захоплений гітлерівцями¹⁸. Перебуваючи у в'язниці, перед стратою передав матері записку:

“Коли пішов я в партизани, я став іншим. Коли виконав я наказ, я став другим”. У грудні 1942 року Вітя Хоменко був страчений фашистами¹⁹.

Переконливим свідченням нелюдських випробувань у неволі стало послання Олени Мудрук, остарбайтера із Житомирщини, яка важко працювала на цегельному заводі в Ельбінгу (Східна Пруссія). Знемагаючи від непосильної праці, знесилена та хвора, не сподіваючись на повернення додому, написала в 1944 році до рідних кілька слів на черепиці, з надією, що, може, знайдуть “добрі” люди, повідомлять родичам:

“Я працюю на цегельному заводі, праця важка, вже другий рік я тут, у цій Німеччині <...>. Я тут мучуся голодна, холодна, роблю, і ще й б'ють, кричать...”²⁰. Копія такого своєрідного листа представлена в експозиції музею.

Доля змилостивилася над Оленою Мудрук. Вона повернулася на Батьківщину. Після війни вдалося розшукати авторку листа, яка мешкала й працювала в Києві²¹. Однак біль від пережитого в роки війни пронесла через усе життя.

Отже, невелика за обсягом епістолярна колекція передсмертних листів і записок, яка зберігається у фондосховищі музею, свідчить, що цей вид фондових документів є важливою джерельною базою для вивчення подій Другої світової війни. Крім суто джерелознавчого аспекту, вони набувають важливого значення в сенсі пізнання питань соціальної історії, гуманітарних проектів. На відміну від офіційних писемних джерел вони містять широку, різноманітну за змістом інформацію, забарвлену щирими, зворушливими людськими почуттями та думками. Листи дають змогу реконструювати до певної міри бойовий шлях записувача (іноді це єдине джерело відомостей про загиблого воїна), висвітлюють його особисте ставлення до подій.

У передсмертних листах і записках можна визначити спільні риси і почуття. Ці музейні предмети як кожен окремо, так і колекція загалом, розкривають передусім психологічний стан людей – учасників подій часів війни, мають неабияке значення для розуміння витоків мужності, звитяги солдата, підґрунтям для яких було непідробне почуття любові до власної родини, до рідної землі та усвідомлення себе часточкою свого народу. Важко знайти джерело більш правдиве і відверте, щире та зворушливе.

- ¹ Последние письма с фронта. 1941 / Сборник. Том 1. – М.: Воениздат, 1991. – С. 7.
- ² Сохрани мои письма... / Сборник писем евреев периода Великой Отечественной войны. – М.: Центр и Фонд “Холокост” Издательство “МИК”, 2010. – С. 6.
- ³ Лист Баранника І. П. // Фонди Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років” (далі – Фонди (Експозиція) МКНМІВВВ). – Книга надходжень – 237484 (далі – КН-). – Документи – 47917 (далі – Д-).
- ⁴ Генеральний каталог. – Баранник І. П. // Фонди МКНМІВВВ.
- ⁵ Лист Зеленського Я. Я. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-225708. – Д-39581.
- ⁶ Генеральний каталог. Зеленський Я. Я. // Фонди МКНМІВВВ.
- ⁷ Генеральний каталог. Гетьманцев І. С. // Там само.
- ⁸ Лист Гетьманцева І. С. – КН-58072. – Д-12362 // Експозиція МКНМІВВВ.
- ⁹ Лист Антоненка Г. К. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-209258. – Д-33788.
- ¹⁰ Генеральний каталог. – Антоненко Г. К. // Фонди МКНМІВВВ.
- ¹¹ Лист Чикілевського М. С. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-16853. – Л-1137.
- ¹² Генеральний каталог. – Смакота П. М. // Фонди МКНМІВВВ.
- ¹³ Лист Смакоти П. М. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-253044. – Д-59570.
- ¹⁴ Генеральний каталог. – Борканюк О. О. // Фонди МКНМІВВВ.
- ¹⁵ Лист Борканюка О. О. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-89474. – Д-16471
- ¹⁶ Генеральний каталог. – Романова Г.Ю. // Фонди МКНМІВВВ.
- ¹⁷ Лист Романової Г. Ю. – КН-10727. – Л-546 // Експозиція МКНМІВВВ.
- ¹⁸ Генеральний каталог. – Хоменко В. К. // Фонди МКНМІВВВ.
- ¹⁹ Лист Хоменка В. К. – КН-1693. – Л-1151 // Експозиція МКНМІВВВ.
- ²⁰ Лист Мудрук О. К. – КН-24406. – РР-398 // Там само.
- ²¹ Генеральний каталог. – Мудрук О. К. // Фонди МКНМІВВВ.

Представлен анализ предсмертных писем и записок периода Великой Отечественной войны, которые несут в себе особенную смысловую нагрузку, содержат информацию о событиях и одновременно являются завещаниями людей, которые их писали (по материалам эпистолярной коллекции Мемориального комплекса); приведены примеры использования их в экспозиции музея.

Ключевые слова: Великая Отечественная война; Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов; музейная коллекция; предсмертные письма и записки.

The analyses of the dying letters and notes of the period of the Great Patriotic War, that have special sense impact, contain the information on the events and at the same time are the testaments of their authors (on the documents of the epistolary collection of the Memorial Complex); there are given the examples of using them in the museum exposition.

Keywords: the Great Patriotic War; the National Museum of the History of Great Patriotic War of 1941–1945; the Museum exposition; the dying letters and notes.